

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ЗАКАРПАТТЯ У ПРОБЛЕМІ ДИХОТОМІЇ СХІД-ЗАХІД

Протягом багатьох століть історія без перерви, невтомно вчить людство. За цей час історичне пізнання стало засобом накопичення досвіду суспільного життя, культурного розвитку, шляхом формування національної самосвідомості, гарантією спадкоємності поколінь, основою реалізації суспільного виховання, підґрунтям політичної діяльності, умовою історичного передбачення.

Вивчення та пізнання історії дає змогу кожному народові знайти своє місце у світовому історичному процесі, культурно і національного самовизначитись, тобто усвідомити себе окремою етнічною спільнотою, що суттєво сприяє консолідації суспільства, мобілізації його для вирішення начальних життєво важливих проблем.

З проголошенням незалежності України у всіх сферах суспільного життя успіх реформаційних перетворень значною мірою залежить від рівня національної самосвідомості народу в тому числі історичного населення Закарпаття. В основі цього рівня населення Закарпаття, його культурно-історичного розвитку лежить дихотомічна Схід-Захід ментальність, закодована на рівні свідомості і підсвідомості історичного досвіду народу, який активно впливає на перебіг суспільних подій сучасності.

Проблема специфіки закарпатської національної ментальності визначається її дихомією Схід-Захід у таких факторах: геополітичне становище території Закарпаття; впливом двох початкового головних шарів; традиційно-побутової культури – землеробської і скотарської; багатомісячною відсутністю у закарпатського люду приналежності до власної національної держави; частою роз'єднаністю закарпатських земель; цілеспрямованим нищенням і денационалізацією закарпатської еліти;

нашаруванням західної в більшій мірі ментальності (при збереженні на противагу йому духовної тобто східної).

Геополітичне становище Закарпаття, його розташування між Заходом і Сходом зумовили двоїстість його ментальності. Домінуючим все ж таки є Схід, точніше слов'янська ментальність, підтвердженням якої є археологічні дослідження, що розкривають і науково обґрунтовують автохтонність населення Закарпаття. Але і тут вона не є повною згідно дніпро-одерської теорії 50-60 рр. XX ст. (В. Гензель, Г. Третьяков, М. Артамонов, Б. Рібаков), яка органічно увібрала в себе всі висновки багатьох теорій попередніх (насамперед вісло-одерської) і помістила слов'янську прабатьківщину між Дніпром і Одером¹. Ось тут напевно і зароджується аперше культурно-історична дихотомія. Адже логіка цієї теорії така і на рубежі III і II тис. до н.е. індоевропейська спільнота розпалась на ряд етнокультурних і мовних гілок, однією з яких були германо-балто-слов'яни. Подальший поділ цієї гілки привів до появи протослов'ян, як самостійної етнічної спільності.²

А беручи до уваги історію археологічних досліджень суто Закарпатського регіону, його культурного розвитку на основі всього процесу суспільно-економічного розвитку первісних племен нашого континенту, яким поклали початок Ф. Келлер, Ф. Шваб і Е. Дезор в поняття "латенська культура" поселення ми не можемо нехтувати і впливом протозахідних культур вже починаючи з цього періоду.

Латенська культура, яка протягом п'яти століть знівелювала мозаїчні культури пізньобронзового і ранньозалізного віків Середньої Європи подібно до Скіфії Східної Європи і еллінізму Середземномор'я у своїх рамках є найсхіднішою областю поширення на території українського Закарпаття. Починаючи з Т. Легоцького, Я. Айснера, братів Е. і С. Затлукал, П.П. Согою-Гмитрова, ДжДУ Інституту археології АНУРСР, які відкрили різного роду її пам'яток є її вплив, але поруч існування двох різноетнічних груп населення – кельтів і місцевих не кельтських племен за дослідженням Я. Айснера.

Більш повне і ґрунтовне зведення латенських речей з території Східної Європи було зроблене у 1959 р. Ю.В. Кухаренком, який виділив дві категорії речей, які зустрічаються

в складі матеріалу східноєвропейських культур н.е. і так чи інакше пов'язуються з латенською культурою імпорту, тобто речі власне латенського походження і речі місцевого виробництва, які копіюють, або якоюсь мірою імітують латенські зразки³.

Так само Брайчевський М.Ю. у своїй праці "До історії обробки заліза населенням Східної Європи в кінці I тис. до н.е." та ряді інших своїх праць доводить, що носіями пізньолатенських пам'яток на Закарпатті були не кельти, а місцеве населення, яке проживало тут ще за часів раннього залізного віку⁴.

У матеріальній культурі латенських пам'яток Закарпаття чітко виділяються два основні компоненти: куштановицький і латенський, як домішки до них, вдається помітити греко-дакійський і скіфський. Останні, проте, не впливають на загальний характер матеріальної культури.

Куштановицька культура виникла як наслідок дальшого розвитку місцевої культури доби бронзи і раннього гальштату карпатодунайської області. На її формування впливала до деякої міри культура українських лісостепових земель скіфського часу. Верхня дата існування куштановицької культури визначена часом рубежу III-II ст. до н.е.

Зв'язок куштановицької культури з культурами українського лісостепоного населення скіфського часу існує з VI ст. до н.е. В цей час на території Закарпаття з'являються окремі речі скіфського типу.⁵

На рубежі III-II ст. до н.е. історико-культурна ситуація на території Верхнього Потисся раптово змінюється. З цього часу на землі західніше головного Карпатського хребта зовсім припиняється приплив східно-європейських виробів. В той же час на місцеві культури починає впливати високорозвинена латенська культура Середньої Європи, яка вже просунулася у східному напрямку досить далеко.

Наслідок значного впливу латенської культури на культуру населення Закарпаття II – I ст. до н.е., було раптове піднесення економіки. В останніх століттях до н.е. на території Закарпаття і Східної Галичини з'являються великі виробничі центри. Виникає поселення Галіш-Ловачка – один із найбільших

металообробних центрів Середньої Європи; спеціалізований центр по залізодобуванню в Новоклинові¹...

Високий економічний розвиток місцевих племен II-I ст. до н.е. був тісно з'єднуючою ланкою між Середньою і Східною Європою, на базі якої розвивалися культурні і етнічні взаємозв'язки між ними.

Головним джерелом у вивченні етнічного складу населення Карпато-Дунайської області останніх століть до н.е. залишається "География" Страбона (Страбон. География, VII, 2; М., 1964), в якій подано перелік і характеристика основних племен цього району. Частина повідомлень Страбона може бути доповнена і уточнена відомостями більш ранніх авторів, зокрема Геродота, Фукидіда, джерелом більш пізнього часу – Пліній Старший, Тацит, Птоломей та ін., що в сукупності дозволяє намалювати загальну картину основних етнічних груп Карпато-Дунайського басейну. Висновком для розуміння етнографічного складу населення Карпатського басейну і особливо куштановицької культури Закарпаття, яка в момент свого складання визнається фракійською, а в останніх століттях до н.е. в ній наявні сліди якщо не слов'янського, то протослов'янського етнічного елементу².

Певна строкатість у матеріальних пам'ятках Закарпаття останньої чверті I тис. до н.е. дозволяє простежити складні і великі етнічні пересування і змішання населення на цих землях. Однією з провідних причин цих переміщень було "велике переселення народів", яке вже розпочалося і маси "варварських" племен просувалися до заможних земель Римської імперії. Просування германських і слов'янських племен в Карпато-Дунайську область змінило етнічну мапу цього району – поступово скорочується територія фракійських племен проходить процес їх асиміляції з іншими народами. На широку історичну арену виходить східне слов'янство, яке в ці часи інтенсивно розселяється на західних і південно-західних землях. В середині I тис. н.е. західні і південно-західні землі були повністю ослов'янені, в тому числі і територія Закарпаття.

Вирішальну роль у формуванні етносу закарпатського населення відіграли міграційні процеси II-III ст. Українці, або русини, що творять етнічну більшість між населенням

Закарпаття, – це споконвічна осіла людність, що заселяє цю землю від VI ст. і сягає тоді в глибину Семигороду, як східнослов'янські автохтони під іменем білих хорватів. Перші відки про хорватів зустрічаємо у К. Багрянородного: "Хорвати ж сусіди з мадярами біля гір" (К. Багрянородний. Об управленні імперией. – М., 1989. – с.53). в початковій частині Іпатіївського літопису читаємо: "А се ті же словени: хорвати білії, серп і кутани", і далі "І жили в мирі поляни і древліани, і сівери, і радимичі, і в'ятичі, і хорвати". (Повість временних літ. Літопис за Іпатієм списком. – К., 1990. с. 10-11., 20-21).

Що перед приходом мадярів на Закарпатті було слов'янське розселення, доказують численні трупоспалення могили з поганських старокняжих часів (у Мукачеві, Страбичеві, Червенеці, Королівському Холмі та ін.). Територія зайнята українськими племенами, сягала від р. Самоша в Семигороді до Гернада на кордоні з болгарським царством. Таким чином українці займали закарпатську землю перед приходом мадярів. (О. Мишук. Нарис з соціального господарської історії Підкарпатської Русі. т. I. – Ужгород, 1936)³.

Історичні права українців до Закарпаття сягають також від часів київського великого князя Олега Віщого (880-914). Паралельно в цей час виросла велика болгарська держава за царя Симеона Великого (893-927). Границі болгарського царства підходили до самого Царгороду, сягали Адріатичного моря на заході, до Карпат на півночі займаючи всю наддунайську низовину й Семигород, збираючи під свою владу всілякі слов'янські племена. Тогочасний князь білих хорватів Закарпаття піддавався під руку болгарського царя Симеона й цим зірвав зносини з київським Олегом Віщим. Греки попросили допомоги військової в Олега в союзі з уграми, які стояли під Києвом 895 р., та перепустку через блок червеньських городів до Паннонії, щоб вони з півночі в Карпат, ударили по болгарське царство. Греки обіцяли Олегові закарпатські землі Лаборця, землі північної Срібної Русі з її копальнями срібла і золота у Кремниці і Щавниці. Після переходу уграми Верецького перевалу військо Лаборця було розбите. А білі хорвати прийняли підданство київському князеві з ім'ям русинів і брали участь у походах київських князів на

Царгород за Олега, Ігоря та Святослава Хороброго; під час міжусобиці його синів білі хорвати відірвались від Русь так, що Володимир Великий, збираючи розсіпану державу, мусів ходити походом на них 981 р. й зайняв їх знову під свою руку. Тоді поставлено вздовж південного узбіччя Карпат цілий ряд городищ із земляними укріпленнями, що їх останки збереглися в городищі "Богосав" біля Арданова, Підгір'ях, Дідовім, Оборніні та Древенику, як охоронний вал перед нападами сусідів⁹.

По смерті Володимира Великого 1015 р. розпочалась міжусобиця між синами Святополком і Ярославом за київський стіл. Святополків тесть, князь польський Болеслав Хоробрий, зайняв вертаючи з Києва, Червенські городи 1019 р. Тоді Стефан I (997 - 1038), угорський король, іменував сина Емерика князем русинів (*dux Ruissorum*). Стефан основував церкви та монастирі східного обряду. Між ними жіночий монастир св. Василянок у Веспримській долині. По смерті Стефана засів на престол Андрій I, зять Ярослава Мудрого, одружений з Анастасією Ярославною. Андрій I заснував у Вишгороді монастир св. Андрія, до якого привів монахів з Києво-Печерської лаври.

Династія Арпадовичів (995-1301) дружилася з нашими князівнами з Києва і Галича, королі розмовляли при дворі українською мовою, бо кожен мав або матір, або дружину з українського роду. Вони оточували себе слов'янськими вельможами, між якими українці відігравали передову роль. Ігри були примітивна орда скотарів, яка до часів угорського Бейли III (1173-1194) та Романа Великого (1200 - 1205) сиділи в шатрах між Дунаєм і Тисою. Доказом їх малокультурності було те, що вони перейняли всі назви осілої культури з життя родини від русинів, або від других слов'ян до своєї примітивної мови¹⁰.

Королі Арпадовичі, споріднені з руськими князями забезпечили українцям у себе самоврядування. Закарпатська Русь називалась "*Universitas populorum Ruthenorum*" (під 1131 р. в німецькому джерелі зустрічаємо згоду про "Руську марку" (*in marchia Ruthenorum*), яка була залежна від угорського короля. (*Momenta germaniae Historica Scriptores*, IX - с. 74)), мала окрему адміністрацію та судівництво. На Закарпаття прибували

громадно поселенці з княжої української держави за Келемана, Андрія II, Бейли IV, Владислава IV. Це були політичні емігранти, що скріпляли на Закарпатті наш етнос.

Угорські королі посягали не раз на Галичину, як отряслися від великої поразки Коломана під Перемишлем 1099 р. Після смерті Романа Великого угорський король прийняв навіть титул "*Rex galiciae et Lodomeviae*", тобто король Галичини і Ладомерії (від Володимира на Волині). На основі цього титулу імператриця Марія Терезія відібрала опісля Галичину від Польщі під час її поділу 172 р. Та ніколи королі ці не встигли нізавжди захопити Галицького князівства, тільки змушені були приймати своїх прихильників з Галичини після невдалої кампанії, як поселенців на Закарпаття. Так опріч їх волі змінювалася українська людність в Угорщині.

Після нападу татар на Угорщину 1241 р., які розбили угорське військо короля Бейли IV над р. Солоною 11 травня 1242 р., вони дуже спустошили Закарпаття. Бейла IV, як повернувся з Далмації заселив опустошені на Закарпатті міста німцями, а села українцями.

У 1280 р. галицько-волинський князь Лев I Данилович зайняв Закарпатську Русь за короля Владислава IV на 40 років.¹¹

Як припинила своє існування династія Арпадовичів, в Угорщині починає правити мішана династія (1301 - 1526), яка призвела до утвердження латинської культури.

Зазнавши нещадної поразки від турків у битві під Мохачем 1526 р. Угорщина втратила свою національну незалежність. Її землі були розділені між Туреччиною і Австрією. Закарпаття підійшло до Трансільванського князівства, яке перебувало у васальній залежності від Туреччини. Так територія нашого краю стала ареною, де зіткнулися інтереси Габсбургів, турків і трансільванських князів. Останні не раз очолювали війни проти Габсбургів і турків, намагаючись повалити гніт іноземних загарбників і об'єднати під своєю владою всі угорські землі. Антигабсбургські війни XVII ст., п'ятнадцятирічна війна між Австрією і Туреччиною (1591 - 1606), Тридцятирічна війна (1618 - 1648) важким тягарем лягали на селянство, яке повністю потрапило в кріпосну залежність після поразки селянської війни під проводом Д.Дожі 1514 р.

Все це посилювало боротьбу народних мас проти експлуататорів, яка з XVII ст. набирає ще й релігійного, антикатолицького спрямування. Габсбурзька монархія пішла на союз з католицьким Римом, щоб ослабити зв'язки слов'янських народів, які входили до її складу, з православною Росією. У XVII ст. зв'язки закарпатців з братами на Схід від Карпат розширюються і міцніють. Сюди продовжують надходити книги з України і Росії, передусім з Москви, Києва, Почаєва, Вільно.

Важливу роль у поживленні зв'язків Закарпаття з Україною і Росією мали значні зрушення, що відбувалися в Росії в галузі освіти, культури в першій чверті XVII ст., зокрема відкриття Петербурзької академії наук. Це сприяло завезенню і поширенню в Закарпатті наукової і художньої літератури частина якої і сьогодні зберігається в архівах, музеях області, бібліотеці УжНУ. В кінці XVII – пер. пол. XIX ст. потік книг з Москви, Петербурга, Києва, Львова на Закарпаття не припиняється.

Звичайно все це не могло не турбувати реакційну австрійську і угорську феодальну верхівку і вона не забарилася вжити заходів щоб розірвати зв'язки Закарпаття з Україною і Росією. З цією метою Леопольд I ще в 1693 р. ввів цензуру на книги, що друкувалися за межами Угорщини¹².

1848 р. імператор Фердинанд і під натиском революції в Австрії та Угорщині скасував панщину та затвердив конституцію. Революція була придушена у червні 1849 р. 200-тисячною російською армією під командуванням українця Пясекевича, на прохання імператора Франца – Йосифа I (1848 – 1916) до російського імператора Миколи I.

Після придушення мадярської революції всі народи Угорщини запропонували 14 жовтня 1849 р. свої домагання. Домагання закарпатських русинів очолене Адольфом Добрянським у своєму підсумку призвело до виділення 4 закарпатських комітатів, між якими була й Земплінська жупа (сьогодні територія Словаччини), з яких утворено окрему провінцію з намісником Добрянським на чолі.

Після проголошення дуалістичної держави у 1867 р. Австро-Угорщини, для Закарпаття настала найважча доба мадярської реакції від 1870-1917 років. На українців мадяри

перенесли всю ненависть, якою палали до росіян за погром 1849 р. Нищити українців зробилося немов патріотичним мадярським обов'язком, дарма, що виконання цього обов'язку вело за собою економічну руїну, духовну темноту та бездомічність півмільйонної маси народу, виключило від цивілізаційного розвою та поступу цілі комітати, деморалізувало та доводило до цілковитого етнічного зднявання українську інтелігенцію, а найпаче ту частину, що з покликання свого повинна би була стояти на варті гуманності й етнічних ідеалів – духівництво вище та нижче. Так писали в своєму протесті 1896 р. з нагоди святкування мадярського тисячоліття Українці в своєму обжалуванні мадярів¹³.

Після закінчення Першої світової війни 1914-1918 р. р. згідно Сен-Жерменського мирного договору, Закарпаття 10 вересня 1919 р. включено до складу Чехословаччини, у складі якої буде перебувати до 1939 р. Міжнародні колізії та постійні домагання закарпатців призведуть до проголошення незалежності Закарпаття - Карпатської України 15 березня 1939 р. на чолі з першим президентом Августином Волошином. Але союз профашистського режиму мадярського регента Хорті з фашистською Німеччиною віддасть останньою на поталу Закарпаття знову, лише тепер вже фашистській Угорщині (1939-1944 р. р.) до визволення його радянською армією.

Нині в уяві пересічного освіченого українця побутує вельми химерний образ Сходу, що сумістив несумісне – східнохристиянську (візантійську, а ширше середземноморську) цивілізацію, торксько-мусульманську культуру Османської імперії та Кримського ханату, "справжній" степовий Схід кочових орд і, врешті, багатонарове розмаїття російської культури в її старій (московській) іностані. Остаточо заплутала справу надзвичайно поширена метафора В'ячеслава Липинського, яскраво опрацьована Іваном Лисяком-Рудницьким, на означення культурного простору України як "синтези між Сходом і Заходом", тобто між східним (греко-візантійським) і західним (європейсько-латинським) цивілізаційними колами. Правда, під Сходом Лисяк-Рудницький мав на увазі і Візантію, і "світ євразійських кочовиків", називаючи останній "могутнім гальмівним чинником" у поступі

української культури, стихією, що діяла на український народ ззовні, але складовою частиною українського національного типу не стала.

Немає сумніву, що визначені Лисяком-Рудницьким масштаби впливів греко-візантійського Сходу на духовну традицію, а латинського Заходу – на суспільно-політичні структури є слушними.

Україна по обидва боки Карпат не тільки, як пише Лисяк-Рудницький, намагалася поєднати обидві традиції (греко-візантійську і західну) в живу синтезу (що на його думку складало історичне покликання українського народу), але й стихійно синтезувала на власній території Схід і Захід, північ і Південь.

Це строкате багатоголосся, сказати більше – контрастне неспівпадання цивілізаційних орбіт, що впритул підступали до українського етнічного простору (а політичними кордонами навіть раз у раз його перерозподіляли), сприяло, як не парадоксально, збереженню української національної єдності. На кожне з сусідніх віань знаходилась антитеза, що не дозволяла неорганічним елементам культури абсолютизуватися в тому чи іншому регіоні, відділяючи цей фрагмент етносу від суцільного масиву. Власне завдяки цьому, всупереч сильній вестернізації, лишилося українським Закарпаття, Галичина і майже безслідно (якщо йдеться не про антропологічний тип, а про етнічну свідомість) промайнула тюркізація південних погранич. Наддніпрянщини чи русифікація Чернігово-Сіверщини¹⁴.

Розмаїття міжетнічних контактів з носіями західної та східної цивілізації перетворювали українську культуру Закарпаття на химерне плетиво в основі своїй запозичених, а водночас і органічно засвоєних звичаїв, навичок і стереотипів, але в кінцевому підсумку за тисячоліття основа так і залишилася українська.

1. Бойко О. Історія України. – К., 1997. – С.14.
2. Бойко О. Там же. – с.14.
3. Бідзія В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. – К. 1971. – С.11-17.

4. Бідзія В.І. Там же. – С.13.
5. Бідзія В.І. Там же. – С.150 - 151.
6. Бідзія В.І. Там же. – С.153 - 154.
7. Бідзія В.І. Там же. – С.164, 166.
8. Пачовський В. Срібна земля. – Ужгород, 1993. – С.32
9. Пачовський В. Срібна земля. – Ужгород, 1993. – С.32 - 35
10. Пачовський В. Срібна земля. – Ужгород, 1993. – С.37 - 38
11. Пачовський В. Срібна земля. – Ужгород, 1993. – С.39 - 40
12. Данилюк Д.Д. Ілько В.І. З історії заселення та розвитку культури Закарпаття в добу феодалізму (до сер. ХІХ ст.). – Ужгород, 1990. – С.22, 32.
13. Пачовський В. Названа праця. – С. 69.
14. Страбон. Географія. VII. 2:1. – М., 1964.
15. Яковенко Н. Нарис історії України. – К., 1997. - С. 12-13.